

Έβης Τουλούπια: Αναμνήσεις από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*

Επιτρέψτε μου να αρχίσω με λίγα δικά μου βιογραφικά, που συνδέονται στενά με το θέμα των αναμνήσεων μου από τα χρόνια που εργάστηκα στο Εθνικό Μουσείο.

Μέσα στη μαύρη κατοχή, το 1942, γράφτηκα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που φυσικά λειτουργούσε κατά διαστήματα, και έτσι με διακοπές αποφοίτησα το 1948. Χρειάστηκαν ακόμα δυο χρόνια για να περάσω εξετάσεις σε 14 μαθήματα, ένα κάθε δύο μήνες. Πτυχιούχος ήμουν πια το 1950. Δυνατότητα να εργασθώ ως αρχαιολόγος δεν υπήρχε, αφού απαγορευόταν στις γυναίκες να διαγωνίζονται για να προσληφθούν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Αφού εργάστηκα ένα-δύο χρόνια σε διάφορα γραφεία, βρήκα ως φιλόλογος ένα ιδιωτικό σχολείο, του Νούσια στην Κυψέλη. Τελικά ανέλαβα το μάθημα της Ιστορίας, που

το απέφευγαν οι άλλοι καθηγητές. Όπως κατάλαβα, όταν είδα τα βιβλία των παιδιών, πηδούσαν τις σελίδες με την ιστορία της τέχνης. Χρωστούσα βέβαια την αγάπη μου για την αρχαιολογία στους καθηγητές Σπυρίδωνα Μαρινάτο, Γεώργιο Οικονόμο, Αναστάστο Ορλάνδο και στη συνέχεια στον Χρήστο Καρούζο και στον Μανώλη Χατζηδάκη που δίδασκαν σε μια ελεύθερη σχολή, το γνωστό «Αθήναιον». Εν τω μεταξύ είχα πετύχει να πάρω μια εννεάμηνη υποτροφία για τη Ρώμη, όπου ασχολήθηκα κυρίως με τα παλαιοχριστιανικά. Στην επιστροφή μου γύριψα δουλειά στο Βυζαντινό Μουσείο, αλλά δεν υπήρχε τότε καμιά δυνατότητα. Συνέχισα να διδάσκω στο ιδιωτικό σχολείο και να παρακολουθώ τα βράδια μαθήματα στο «Αθήναιον», όπου κάποτε με πλησίασε η Σέμνη Καρούζου, που με έβλεπε εκεί τακτικά, και με ρώτησε αν θέλω να δουλέψω στο Εθνικό Μουσείο, γιατί είχαν διατεθεί χρήματα από το Σχέδιο Μάρσαλ προκειμένου να αρχίσει η επανέκθεση των αρχαιοτήτων. Φυσικά και

Προετοιμάζοντας την επανέκθεση των χάλκινων αγαλμάτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ) μετά τον Πόλεμο (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)

δέχτηκα, αλλά έπρεπε να τελειώσει η σχολική χρονιά για να αναλάβω τα νέα μου καθήκοντα, τον Ιούνιο του 1955. Για διακοπές ούτε σκέψη.

Θαύμαζα πάντα τον Καρούζο για ένα αξεπέραστο έργο του, την προσωρινή έκθεση από γλυπτά, αγγεία και χαλκά που έστησε το 1946 στις 10 ανατολικές αίθουσες του νέου κτηρίου. Ήταν μια θαυμάσια πρωτοβουλία, αφού Έλληνες και ξένοι ανυπομονούσαν να δουν τα αριστουργήματα της κλασικής κυρίως τέχνης και οι μόνιμες συλλογές θα αργούσαν ακόμη.

Η πρώτη εργασία που μου ανατέθηκε ήταν να αντιγράψω ένα ευρετήριο, μετά ένα άλλο και άλλα. Τα ήθελε ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου, ο Σπυρίδων Μαρινάτος. Μπορείτε να φανταστείτε ότι υπήρχε μια εποχή χωρίς φωτοτυπικά μηχανήματα; Βαριόμουν βέβαια να αντιγράψω, αλλά πόσα πράγματα δεν έμαθα από τις περιγραφές των αντικειμένων, ιδίως της Σέμνης που ήταν Έφορος κεραμικής και μικροτεχνίας. Ο Καρούζος ήθελε να δακτυλογραφήσω και κάποια έγγραφα του, γραμμένα επάνω σε παλιούς υπηρεσιακούς φακέλλους, αφού δεν υπήρχαν χρήματα για αγορά γραφικής ύλης. Όταν δοκίμασα να γράψω σε μια παλιά γραφομηχανή, που χειριζόταν ο γραμματέας του κ. Ιωακείμ, είδα ότι άλλο πλήκτρο πατούσα κι άλλο έγραφε. Ομολόγησα την αδυναμία μου και ο Καρούζος είπε «αφού τα καταφέρνει ο Ιωακείμ, εσύ γιατί δεν μπορείς». Κάτι δυσάρεστο ψιθύρισα για τον καϊμένο τον υπάλληλο και το θέμα σταμάτησε εκεί.

Η δεύτερη εργασία μου ήταν να επιβλέπω στο άνοιγμα των κιβωτίων, όπου είχαν φυλαχτεί τα αγγεία με την έναρξη του πολέμου το 1940. Βοηθός μου ήταν ο τότε νεαρότατος τεχνίτης Σταύρος Κασανδρής. Ο πατέρας του, παλιός αρχιτεχνίτης, είχε συντελέσει με την ικανότητα και τη σωματική του δύναμη στη φύλαξη των αγαλμάτων στα υπόγεια που ανοίχτηκαν κάτω από τις αίθουσες του Μουσείου. Ο άνθρωπος πέθανε στην Κατοχή από αστία... Τα αγγεία ήταν τυλιγμένα μέσα σε μπαμπάκια και χαρτιά που με έκπληξη τα βρήκαμε καμιά φορά ματωμένα. «Είναι από τα πο-

ντίκια», έλεγε απλά ο Σταύρος που είχε ήδη αρχίσει αυτή τη δουλειά με μια άλλη έκτακτη αρχαιολόγο, την Χρυσούλα Καρδαρά, η οποία δεν άντεχε τη σκόνη και αναγκάστηκε για λόγους υγείας να αποχωρήσει. Εγώ ξεπέρασα τα δυσάρεστα, γιατί ήταν τέτοια η χαρά να κρατώ τα αγγεία στα χέρια μου, να τα τοποθετώ στα ράφια και να τα ταυτίζω. Οι ετικέτες με τους αριθμούς είχαν φθαρεί από την υγρασία και η ταύτιση με τα πρωτόκολλα εγκιβωτισμού δεν ήταν πάντα δυνατή. Κατέφευγα στα ευρετήρια, όπου όμως οι περιγραφές ήταν πολλές φορές ασαφείς και τέλος στις σχετικές δημοσιεύσεις. Το μάθημα για μένα ήταν μοναδικό, γιατί πρέπει να σκεφθείτε ότι τα χρόνια των σπουδών μας τα Μουσεία ήταν κλειστά και οι γνώσεις μας ήταν θεωρητικές.

Η τρίτη εργασία ήταν να βοηθήσω την Αγνή Σακελλαρίου στην επανέκθεση των προϊστορικών συλλογών. Η Αγνή, το γένος Ξενάκη, ήταν από καλή οικογένεια του Ηρακλείου, ανηψιά του Γιαμαλάκη που είχε σπουδαία συλλογή σφραγιδολίθων, και είχε πάρει μαθήματα από τον Νικόλαο Πλάτωνα. Είχε ακόμη σπουδάσει στο Παρίσι κοντά στον Charoutier και είχε ήδη δημοσιεύσει μια εργασία της. Πάνω από όλα όμως είχε θαυμάσιο χαρακτήρα και μείναμε φίλες έως τον αιφνίδιο θάνατό της το 1995. Ο σύζυγός της, ο Ακαδημαϊκός Μιχάλης Σακελλαρίου, ακμαιότατος παρά τα 103 του χρόνια, είναι πάντα ένας πολύτιμος φίλος. Με την Αγνή έμαθα την βιβλιογραφία της προϊστορικής συλλογής και την βοηθούσα στον καθαρισμό των άπειρων μικροαντικειμένων. Χρυσά, ασημένια, μπρούτζινα βουρτσίζονταν με το χέρι και αργότερα στον βούρτινο τροχό, το *tour*. Σε όλα έπρεπε να γραφτεί με σινική μελάνι ο αριθμός τους, οι άπειρες χάντρες από ναλόμαζα να περαστούν σε κλωστή, να πλυθούν να βερνικοθούν. Τέλος για την έκθεσή τους αποφασίστηκε πολλές ενότητες να ραφτούν με κυρτές σαν αγγίστρια βελόνες πάνω σε πινακίδες, που είχαν επενδυθεί με ύφασμα. Όταν με την βοήθεια όλων άρχισε η έκθεση των μυκηναϊκών, εμείς είχαμε αφοσιωθεί στην τοποθέτηση των μικροαντικείμενων από τους λαξευτούς τάφους των Μυκηνών στις δυο μεγάλες προθη-

κες που ήταν τότε στους τοίχους δεξιά και αριστερά από την είσοδο της αίθουσας. Ο Καρούζος, που είχε κάποιες προθεσμίες για την επανέκθεση, ήρθε και μας είπε ότι αν δεν τελειώναμε θα μας έκοβε τα πόδια... Πόδια πάντα παγωμένα γιατί βέβαια θέρμανση δεν υπήρχε ...καταφεύγαμε για ένα ζεστό τσάι σε ένα δωματάκι στο βάθος αριστερά της κεντρικής αίθουσας, που το λέγαμε *boudoir*. Στον χώρο αριστερά από τα μυκηναϊκά τοποθετήθηκαν από την Αγνή τα νεολιθικά και άλλα αντικείμενα της εποχής του Χαλκού, ενώ η δεξιά μακρά αίθουσα χρησίμευσε για την έκθεση των κυκλαδικών που επιμελήθηκε ο Γιώργος Παπαθανασόπουλος.

Ενώ προχωρούσε η έκθεση θυμάμαι τους αρχαιολόγους, που έφερναν τα πρόσφατα ευρήματά τους, τον Παπαδημητρίου με τα αντικείμενα από τον Β' ταφικό περίβολο των Μυκηνών, τον Σπύρο Ιακωβίδη με εκείνα της Περατής, τον Alan Wace με τα ελεφάντινα των Μυκηνών, τον Karl Blegen με τις πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β από το ανάκτορο του Νέστορος, και αργότερα, όταν δουλεύαμε στα προ-μυκηναϊκά, τον Δημήτρη Θεοχάρη με τα αγγεία από το Ασκηταριό και τον Luigi Bernabo Brea με τα χρυσά κοσμήματα από την Λήμνο.

Η τέταρτη εργασία που μου ανατέθηκε ήταν υπεύθυνη και ουσιαστική. Όλα τα χάλκινα αντικείμενα των ιστορικών χρόνων είχαν αποκιβωτισθεί και αποθηκευθεί στο δωμάτιο δεξιά του διαδρόμου, που οδηγεί στο

χημείο. Αργότερα συγκεντρώθηκε εκεί η αιγυπτιακή συλλογή. Βρήκα τα χαλκά ακουμπισμένα άλλα στα ράφια και άλλα στο πάτωμα κάπως τυχαία. Προσπάθησα τότε με το ευρετήριο, αν σωζόταν ο αριθμός, τότε με δημοσιεύσεις να τα ταυτίσω και να τα τοποθετήσω σύμφωνα με την προέλευση τους.

Έτσι έμαθα αρχαιολογικούς χώρους που δεν γνώριζα και να διακρίνω τα διάφορα εργαστήρια. Αρχισα να τα καταγράφω και σε δελτία. Δεν θυμάμαι πόσο χρόνο εργάστηκα εκεί μέσα, θυμάμαι όμως τις αντιδράσεις εκείνων που είδαν την χαλκοθήκη τότε. Ο χημικός του Μουσείου, που έβλεπε πόσα αντικείμενα είχαν οξειδωθεί από την υγρασία, μου επέβαλε να πίνω γάλα. Η Σέμνη, που είχε αρχίσει να προετοιμάζει την έκθεση των χαλκών, παραπονέθηκε ότι δεν εύρισκε αυτά που ήθελε, γιατί θυμόταν σε ποια θέση είχε τοποθετηθεί το καθένα καθώς έβγαινε από το κιβώτιο. Όμως στις επιφυλλίδες της Σέμνης,

που δημοσίευσε ο Βασίλειος Πετράκος, ανακάλυψα μια φράση που με συγκίνησε «Η δις Έβη Στασινοπούλου που ανέλαβε το δύσκολο τούτο έργο (εννοεί την έκθεση στην αίθουσα Καραπάνου) το προχώρησε με θέληση, με γνώση, με επιμονή, με φανερό, αν και διακριτικό, πάθος...». Ήταν η πρώτη από τις αίθουσες που προορίζονταν για την έκθεση των χαλκών αντικειμένων.

Ο Κωνσταντίνος Α. Ρωμαίος, που δεν έβλεπε σχεδόν καθόλου, ήθελε να έρχεται στην χαλκοθήκη και να

Η Σέμνη και ο Χρήστος Καρούζος

χώνει το κεφάλι του σε κάθε ράφι ... έλεγε «έτσι πρέπει να είναι εκτεθειμένα τα αρχαία, όχι στις προθήκες όπου δεν μπορείς να τα δεις...». Διασκεδάζα όταν μού ζητούσε να μετρώ με τη μεζούρα διάφορα γλυπτά κεφάλια από την μύτη έως το ένα αυτί και μετά μέχρι το άλλο, για να αποδείξει ότι σε όλα υπήρχε η λανθάνουσα κίνηση. Τότε, όλοι στο Μουσείο αποκαλούσαν την Χαλκοθήκη «φαρμακείο». Όταν ήταν να έρθει ο Καρούζος καθάρισα σχολαστικά τον χώρο και εκείνος, αφού παρατήρησε προσεκτικά όλα τα ράφια είπε μόνο «τώρα πού μπορώ να πετάξω το τσιγάρο μου;». Όμως απόδειξη ότι του άρεσε είναι ότι την επομένη ήρθε κατά προτροπήν του ο Δ/ντής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και των ανασκαφών της Ολυμπίας, Emil Kunze ο οποίος μου έκανε την πιο τιμητική πρόσκληση, να πάω φιλοξενούμενη του στην Ολυμπία να ιδώ την δική τους αποθήκη με τα χαλκά, κάτι που πραγματοποιήθηκε μian άνοιξη που δεν θα ξεχάσω ποτέ

Τότε περίπου εμφανίστηκε η Ελένη Σταθάτου με την πολύτιμη δωρεά της. Μου ανέθεσαν να βοηθήσω στην παραλαβή και στην έκθεση των χρυσών αντικειμένων, σύμφωνα με τις επιθυμίες της. Ήταν η πιο δύσκολη δουλειά από τότε που μπήκα στο Μουσείο. Εκείνη παρέδιδε και εγώ κατέγραφα ένα αντικείμενο, την επομένη ερχόταν και έλεγε ότι θα το πάρει πίσω, γιατί είχε την εντύπωση ότι δεν ήταν γνήσιο, ή ότι θα στείλει κάτι άλλο με τον μάγειρό της... Της είχε τότε παραχωρηθεί μια αίθουσα από τις τελευταίες, όπου είναι σήμερα τα ρωμαϊκά. Με ρωτούσε τι μισθό έπαιρνα και με λύπη της έλεγε «καϊμένοι φτωχοί αρχαιολόγοι, θα σας καλώ σπίτι μου για φαγητό». Πράγμα που έκανε και έτσι είχαμε

την ευκαιρία, όχι τόσο να απολαύσουμε το φαγητό, αλλά τα θαυμάσια ξυλόγλυπτα, πολύτιμα υφάσματα και άλλα σπάνια αντικείμενα λαϊκής τέχνης στο σπίτι της οδού Ηροδότου και Αλωπεκής. Πρέπει να αναγνωρίσω ότι, παρά τα κάποια φαιδρά, η Ελένη Σταθάτου ήταν μια γυναίκα με γούστο, πάθος, «όσφρηση» και είμαστε ευγνώμονες που διέσωσε πολυτιμότητα αντικείμενα, προερχόμενα κυρίως από την Θεσσαλία και την Μακεδονία. Ασφαλώς οι αρχαιοκάπηλοι θα τα είχαν πουλήσει στο εξωτερικό.

Τελείως διαφορετικός ο Λουκάς Μπενάκης, με την γνωστή ευγένεια της οικογένειας, παρουσιάστηκε μια μέρα στο Μουσείο με διάφορα κουτιά που περιείχαν μικροαντικείμενα, μιας εποχής και μιας τεχνοτροπίας που έλειπαν από το Εθνικό Μουσείο, ειδώλια από φαγεντιανή, λυχνάρια κ.ά. που είχε περιμαζέψει μέσα από σωρούς απορριμμάτων στην Αλεξάνδρεια και κατάφερε να τα περάσει από τον έλεγχο των Αιγυπτίων. Με την καταγραφή

τους ασχολήθηκε τότε η Βυζαντινολόγος Νίκη Ετζεογλου. Αργότερα τα αντικείμενα αυτά μελετήθηκαν από τη Λίλα Μαραγκού και την Ηώ Ζερβουδάκη.

Θα προσπαθήσω να σας δώσω μια εικόνα της ατμόσφαιρας που επικρατούσε τότε στο Μουσείο και να σας γνωρίσω τα πρόσωπα, που εργάζονταν στα διάφορα τμήματα καθώς και τους πιο σημαντικούς μας επισκέπτες. Το γραφείο μας ήταν το δεύτερο στον διάδρομο απέναντι από την είσοδο της οδού Τσοτσά. Χωρούσε ίσα-ίσα τρία τραπέζια για τον Γιώργο Παπαθανασόπουλο, την Αγνή Σακελλαρίου κι εμένα. Στο πρώτο γραφείο ήταν εγκατεστημένη η Β' Εφορεία

Αποκιβωτίζοντας τα αρχαία μετά τον Πόλεμο για την επανέκθεσή τους στο ΕΑΜ (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)

Αρχαιοτήτων με επιμελητή τον Ευθύμιο Μαστροκώστα, μοναχικό και δύσκολο άνθρωπο. Κάποτε έφερε και παρέδωσε στο Μουσείο ένα πλήθος σιδηρά αντικείμενα. Η Σ. Καρούζου με έστειλε να τον ρωτήσω για την προέλευσή τους, προκειμένου να τα καταγράψει. Η απάντηση ήταν «Δεν σου λέω...». Συχνά ερχόταν εκεί και ο Βασίλειος Πετράκος, πολύτιμος βοηθός του Εφόρου Ιωάννη Παπαδημητρίου, που έγινε αργότερα ο καλλίτερος Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων που υπήρξε ποτέ.

Στο τρίτο δωμάτιο του διαδρόμου φυλάχτηκαν, αφού κατασκευάσθηκε πόρτα ασφαλείας, τα χρυσά και άλλα πολύτιμα που παραλάβαμε από τα θησαυροφυλάκια της Τράπεζας της Ελλάδος, όπου είχαν μείνει κρυμμένα καθ' όλην την κατοχή. Εκεί μας κλείδωνε ο Καρούζος, την Αγνή και μένα, κάποιες ώρες της ημέρας για να κάνουμε τον έλεγχο. Ήταν όλα σε καλή κατάσταση και δεν έλειπε τίποτα, παρόλο που τις ημέρες της απόκρισης δούλευαν πολλοί και διάφοροι άνθρωποι. Ήταν τα πολύτιμα των κλασικών χρόνων που είδαμε μετά από πολλά χρόνια, αλλά τόσο ωραία εκτεθειμένα, στις αίθουσες όπου ήταν άλλοτε η Νομοματική Συλλογή.

Στο μικρό μας γραφείο φθάναμε στις 8-8,30 το πρωί και καθόμασταν ώσπου να περάσει η ώρα για να παραλάβουμε τα κλειδιά των αποθηκών από την Σέμνη, γιατί εκείνη ήθελε να διαβάσει καμιά ώρα το πρωί αρχαία κείμενα. Μπαίναμε και περιμέναμε να βρει τα κατάλληλα κλειδιά μέσα από ένα ξύλινο κουτί μπλεγμένα με πολλά άλλα. Εν τω μεταξύ παρατηρούσαμε διάφορα αρχαία αντικείμενα, που ήταν επάνω στο τραπέζι της κι εκείνη μας έκανε για το καθένα ένα μικρό μάθημα.

Άλλες φορές άρχιζε την ανθρωπογεωγραφία της. Εκτιμούσε ιδιαίτερα τους Μωραΐτες και δεν αγαπούσε τους Χιώτες, γιατί ο Διευθυντής του Επιγραφικού Μάρκελος Μητσός και ο καθηγητής Νικόλαος Κοντολέων ήταν Χιώτες· δεν αγαπούσε τους Αρβανίτες γιατί ο Βυζαντινολόγος Δημήτριος Πάλλας ήταν από την Κόρινθο. Κάποια στιγμή θυμήθηκε ότι η γυναίκα του Γ. Παπαθανασόπουλου ήταν από την Μάντρα της Αττικής και τότε είπε: «Οι καλοί Αρβανίτες έμειναν στην Αττική και οι κακοί πέρασαν τον Ισθμό...». Όμως, πόσα άλλα ωραία μαθαίναμε αυτές τις ώρες για τις σπουδές της στο Μόναχο, όπου δεν παρακολουθούσε μόνο αρχαιολογικά μαθήματα αλλά και Ιστορία

της Τέχνης, πράγμα που την έκανε να ξεχωρίζει στα δημοσιεύματά της από άλλους αρχαιολόγους, όπως λαμπρά φάνηκε και στην έκδοση των επιφυλλίδων της από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Έξοχη είναι και η Ιστορία του Εθνικού Μουσείου που έγραψε η Σέμνη ως εισαγωγή, μετά από τον θάνατο του Καρούζου, στο *Ανθολόγημα Θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, έκδοση της Εθνικής Τραπέζης, του 1981.

Θα αναφέρω τώρα τους ανθρώπους που δούλευαν τότε στο Εθνικό Μουσείο.

Στην Βιβλιοθήκη είχε το γραφείο του ο Ν. Μπουφίδης. Ήταν κωφάλαλος, αλλά αυτό δεν τον εμποδίζε να επικοινωνεί άνετα με όλους μας. Με μια κίνηση του χεριού περιέγραφε τα χαρακτηριστικά του καθενός, για μένα τον κώτσο μου, για την Σέμνη τον μπούστο της, για τον Καρούζο το μικρό εξόγκωμα στο μέτωπό του. Είχε καταγίνει με τα ιερογλυφικά και φαίνεται ότι τα διάβαζε άνετα, έλεγε μάλιστα ότι διάβαζε και

την γραμμική Β γραφή, πριν εμφανισθεί ο Ventris. Υπάρχει μάλιστα η φήμη ότι ο Μπουφίδης τον βοήθησε στην αποκρυπτογράφηση. Πάντως ο Ventris κάπου τον ευχαριστεί.

Στο μικρό μας δωμάτιο περνούσαν πριν να πάνε στα γραφεία τους οι ζωγράφοι Αλέκος Κοντόπουλος, Αλέκος Παπαηλιόπουλος και ο γλύπτης Νικόλαος Περαντινός.

Ο Κοντόπουλος ήταν φημισμένος ζωγράφος και καλλιεργημένος άνθρωπος. Έκανε θαυμάσιες αναπαραστάσεις από αγγεία και στο Μουσείο άφησε αυτή την μεγάλη σύνθεση στο κλιμακοστάσιο. Δεν απέφευγε να κάνει και δουλιές ρουτίνας, όπως να γράψει λεζάντες για τα εκθέματα (όλα γίνονταν τότε με το χέρι...). Η γυναίκα του ήταν Γαλλίδα και μετά από τον θάνατό του άφησε τα έργα του στον Δήμο της Αγίας Παρασκευής, όπου ήταν το σπίτι τους. Φαίνεται ότι αυτός καμιά φορά της το έσκαιγε και τότε ερχόταν εκείνη στο Μουσείο και ρωτούσε «πού είναι το Κοτόπουλο...»!

Ο ζωγράφος Αλέκος Παπαηλιόπουλος έγραφε κυρίως λεζάντες και αριθμούς σε μεγάλες λίθινες και μικρές ξύλινες βάσεις για την έκθεση.

Αργότερα εργάσθηκαν στο Εθνικό Μουσείο άλλοι δύο εξαιρετικοί ζωγράφοι, ο Παναγιώτης Σαραφιανός και ο Κωστής Ηλιάκης.

Ο γλύπτης Νικόλαος Περαντινός βοήθησε τον Καρούζο στο στήσιμο των Κούρων και πρέπει να εκτιμήσουμε την άριστη δουλειά του. Συμπλήρωσε μάλιστα με επιτυχία την καθιστή μορφή από τα Αηγιουργίτικα της Αρκαδίας. Τα προσωπικά του έργα είναι περισσότερο κλασικά και σας θυμίζω την γυναικεία γονατιστή μορφή με το λουλούδι στη διασταύρωση των οδών Όλυ-

γας και Αμαλίας. Για την αποκατάσταση του Εφθήβου των Αντικυθήρων, που έφερε αυθαίρετες συμπληρώσεις του 1900, αφιέρωσε ο ίδιος ο Καρούζος 9 μήνες, έχοντας πολύτιμο βοηθό τον Ανδρέα Παναγιωτάκη, που είχε βοηθήσει και στη απόκριση των μαρμάρων, καθώς και τον αρχιτεχνίτη Μιχάλη Καλλέργη.

Όταν μετά το 1960 ήρθε στο Μουσείο ο γλύπτης Στέλιος Τριάντης, που είχε ήδη δουλέψει στη Βραύνα, τότε στήθηκαν τα περισσότερα γλυπτά του Μουσείου και άρχισε μια εργασία πρωτόγνωρη στις αποθήκες. Το μάτι του Στέλιου έβλεπε ποια κομμάτια συνανήκαν και άρχισε μια δουλειά, που συνεχίστηκε αργότερα και στην Ακρόπολη, κάποτε ταύτισε γλυπτά

στο Μουσείο του Λούβρου και στο Μουσείο του Καπιτωλίου. Στο Εθνικό Μουσείο συνεχίστηκε και το ειδύλλιο του με την Αλίκη Ιομήνη Στυψιανού, που κατέληξε στον γάμο τους και αργότερα, στην τοποθέτηση και των δύο στην Ολυμπία. Έργο του είναι το στήσιμο των γλυπτών στο Μουσείο της Ολυμπίας.

Άλλος περαστικός από

το γραφείο μας ήταν ο χημικός του Μουσείου Βασίλειος Ζήσης. Πολλά του χρωστάει το Μουσείο για τη σωστή συντήρηση των χαλκών και την οργάνωση του εργαστηρίου, γνωστού ως «Χημείου». Πήγαμε στον γάμο του και μετά από ένα χρόνο ήρθε να μας αναγγείλει ότι η γυναίκα του θα αποκτούσε παιδί. Ήρθε ένα πρωί κατάκοπος και θα πήγαινε να κοιμηθεί σπίτι του, αφού είχε περάσει όλη τη νύκτα στην κλινική και άφησε καλά τη γυναίκα του με το μωρό. Την άλλη μέρα δεν εμφανίστηκε και ο καλός του συνεργάτης Χρήστος Χατζηλιού πήγε σπίτι του. Γύρισε συντετριμμένος ... τον βρήκε πεθαμένο ... είχε αυτοκτονήσει με υδροκυάνιο... Δεν υπήρχε εξήγηση άλλη

Τακτοποιώντας τη Μυκηναϊκή Συλλογή για την επανέκθεσή της μετά τον Πόλεμο (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)

Από την επανέκθεση των γλυπτών στο ΕΑΜ μετά τον Πόλεμο (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)

παρά ότι η μεγάλη συγκίνηση τον σκότωσε γιατί, όπως είπαν, είχε μια νευροπάθεια μετά από όσα είχε τραβήξει κάποτε στην Μακρόνησο...

Στο Χημείο, ο Χρήστος Χατζηλιού, απόφοιτος της Σιβιτανιδείου Σχολής, διάδοχος του Γιώργου Μπάκουλη, αποδείχτηκε άξιος μαθητής του Βασίλη Ζήση και άριστος συντηρητής. Προσπαθούσε να διατηρεί την πατίνα των χαλκών και μόνον όταν η οξειδωση ήταν προχωρημένη κατέφευγε στον χημικό καθαρισμό. Οι ικανότητές του φάνηκαν, όταν έφθασαν τα χάλκινα αγάλματα από τον Πειραιά. Θυμάμαι πώς αφήρεσε από το εσωτερικό του Κούρου το χρώμα και τον σιδερένιο σκελετό-στήριγμα, από το μόνο άνοιγμα στο απο-

σπασμένο σκέλος στο γόνατο, χρησιμοποιώντας εργαλεία δικής του κατασκευής, πώς κατασκεύασε το μεγάλο νεπεόζιτο για το μπάνιο του αγάλματος και έπειτα τον φούρνο για το στέγνωμά του. Ο Χ. Καρούζος, πάντα ανήσυχος για την καλή συντήρηση, κάλυψε ειδικούς για τα μέταλλα, όπως ο καθηγητής Κωνσταντίνος Κονοφάγος και ο

νέος τότε χημικός Γεώργιος Βαρουφάκης καθώς και ο Ιταλός γνωστός συντηρητής Silvano Bertolin. Όλοι συμφώνησαν ότι ήμασταν στον σωστό δρόμο.

Ο Χρήστος Χατζηλιού δεν ήταν μόνο άξιος τεχνίτης, ήταν τόσο συμπαθής σε όλους τους αρχαιολόγους που πέρασαν από το Μουσείο, έτσι που για ένα διάλειμμα με καφέ κατέφευγαν στο Χημείο. Βοηθοί του ήταν ο Γιάννης Δαμίγος, ο Τάσος Μαγνήσαλης και η μέλλουσα γυναίκα του Μαργαρίτα, που εξελίχθηκαν σε σπουδαίους συντηρητές.

Κάποτε ήρθε στο Χημείο και ο Σταύρος Κασσανδρής, που αρχικά δούλευε με τον Τριαντάφυλλο, γιο του Γιώργου Κοντογιώργη στο εργαστήριο των πηλίνων στον

τελευταίο όροφο του Μουσείου. Εκεί στην ταράτσα μαζί με λουλούδια στέγνωναν και τα αγγεία μετά το πλύσιμο. Άλλο ένα «εντευκτήριο» για αρχαιολόγους...

Πρόβλημα για τον Καρούζο ήταν και το άλογο του Αρτεμίου, που ήταν σε δυο κομμάτια και έπρεπε να αποκατασταθεί, με ή χωρίς τον αναβάτη (τον τζόκεϊ). Κάλεσε τον συντηρητή Ανδρέα Μαυραγάνη, που είχε καλή φήμη από τη δουλειά του στην Κόρινθο με τους Αμερικανούς, και τον εγκατέστησε σε μια αίθουσα δίπλα στην βιβλιοθήκη του Μουσείου που διαμορφώθηκε καταλλήλως. Τα δυο εργαστήρια δεν είχαν ιδιαίτερες σχέσεις. Κάποτε που ρώτησα τον Κασσανδρή τι γνώμη είχε για τον Μαυραγάνη, μου απάντησε «δεν

το λέει και το ρητό, κυρία, να πας παντού πλην εις Κόρινθο...».

Κόρη του Μαυραγάνη ήταν η άριστη σχεδιάστρια Κατερίνα, που ήρθε αργότερα και για πολλά χρόνια όλοι μας της αναθέταμε να εκπονήσει σχέδια για δημοσίευση.

Υπήρχαν και κάποια πρόσωπα που δεν θυμάμαι τι ακριβώς έκαναν. Παλιά, στο μεγάλο δωμάτιο αριστερά

από την είσοδο, ήταν εγκατεστημένος ο Φοίβος Σταυρόπουλλος, που υποτίθεται ότι ήταν Έφορος Γλυπτών του Μουσείου· εκείνον όμως τον καιρό έσκαβε στην Ακαδημία Πλάτωνος και παράλληλα συνεργάζονταν με την Ασφάλεια για την δίωξη της αρχαιοκαπηλείας. Στην Βιβλιοθήκη του Μουσείου ήταν εγκατεστημένος ο Στέλιος Λυδάκης, που μόλις είχε επιστρέψει από το Μόναχο, όπου είχε σπουδάσει Ιστορία Τέχνης και οι Καρούζοι ήθελαν να τον βοηθήσουν. Αργότερα (1965;) εργάστηκε στη βιβλιοθήκη με μαθητές του ο χαράκτης καθηγητής στη Σχολή Καλών Τεχνών Γιάννης Κεφαλληνός για την αντιγραφή παραστάσεων από λευκές λυκίθους. Το αποτέλεσμα ήταν μια έξοχη έκδοση.

Από την επανέκθεση των γλυπτών στο ΕΑΜ μετά τον Πόλεμο (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)

Ο αρχαιοφύλακας του Μουσείου ήταν ένα σημαντικό πρόσωπο και βοηθούσε τον Καρούζο στα διοικητικά. Θέλω να θυμάμαι μόνο τον καλό, τον Μαριόλη και όχι τον άλλον που μας έλεγε, όταν περιμέναμε τα καθιερωμένα δώρα «θα σας βγάλω ίσως και σας ένα δωράκι...». Στα υπόγεια ήταν τα ξυλουργεία, του Οδυσέα Μαγνήσαλη, πατέρα του συντηρητή, και του Αρτέμη Δαμίγου, πατέρα του Γιάννη. Η Σέμνη κατέβαινε πολλές φορές την ημέρα για να παραγγείλει *βασούλες* και στηρίγματα για τα μικροαντικείμενα, κάθε φορά μετά από δικές της σχετικές δοκιμές.

Ο καθαρισμός του Μουσείου δεν ήταν απλή υπόθεση. Οι προθήκες, που είχαν κατασκευαστεί στο Μουσείο και όπου ήταν εκτεθειμένα τα γεωμετρικά αγγεία στον πρώτο όροφο, είχαν κάποια κενά ανάμεσα στα τζάμια και έτσι έπρεπε συχνά να αδειάζουν για να καθαρίζονται. Αυτή ήταν δουλειά που έπρεπε να γίνεται κάθε Δευτέρα από αρχαιολόγο με την βοήθεια ενός φύλακα. (Όταν κάποτε έφθασαν για την αίθουσα των μυκηναϊκών οι προθήκες του οίκου Hahn νιώσαμε μεγάλη ικανοποίηση). Τα μωσαϊκά δάπεδα σαρώνονταν από τους φύλακες με χόρτινες ψηλές σκούπες και πριν νίδι. Κάποτε, αφού είχα κατέβει, άκουσα ένα περίεργο ρυθμικό κρότο από τον επάνω όροφο και ανέβηκα να δω... Ήταν ένας φύλακας (νομίζω Πολυμέρης ήταν το όνομά του), που εννοούσε να σκουπίζει καθιστός στην καρέκλα του, την οποία κάθε τόσο μετακινούσε με το πόδι... Πήρα μια μέρα το θάρρος να πω στον Καρούζο ότι στο Βυζαντινό Μουσείο είχαν αγοράσει ηλεκτρική σκούπα, πράγμα που θα ήταν και για μάς μια καλή λύση, αφού θα απορροφούσε την σκόνη από τα δάπεδα. Το σκέφθηκε και έπειτα ρώτησε «καλά κι έπειτα πού πάει αυτή η σκόνη;».

Η κύρια είσοδος του παλιού Μουσείου καθυστέρησε, γιατί έπρεπε να αντικατασταθεί η ξυλοσκέπαστη στέγη και να γίνει μια γερή θεμελίωση του κτηρίου μετά την απομάκρυνση της παλιάς επίχωσης στα υπόγεια, όπου είχαν ταφεί τα αρχαία στην αρχή του πολέμου. Έτσι έγινε δυνατή και η διαμόρφωση των αποθηκών στην ανατολική και βόρεια πλευρά του κτηρίου και να διαρρυθμιστεί σε κήπο η εσωτερική αυλή (είναι

η αυλή με τις συκίες, που έθρεψε κάποιους φύλακες στην κατοχή, ενώ σε μια άλλη αυλή, στην εποχή μου ακόμη, οι μαραγκοί είχαν φυτέψει πατάτες). Τα έργα των επισκευών αυτών γίνονταν από τον αρχιτέκτονα Πάτροκλο Καραντινό του Υπουργείου Παιδείας και με επίβλεψη του Χρήστου Καρούζου, που επέμενε να μείνει σεβαστή η αρχιτεκτονική του Ziller.

Στην δεκαετία του '50 άρχισαν να έρχονται στο Μουσείο πολλοί ξένοι αρχαιολόγοι. Τους δεχόταν κυρίως η Σέμνη, γιατί ο Καρούζος ήταν συχνά απασχολημένος με διοικητικά και λογιστικά προβλήματα, αφού δεν υπήρχε στο Μουσείο διοικητικό προσωπικό. Εκεί γνώρισα νέους επιστήμονες με μερικούς από τους οποίους κράτησα μακρά φιλία.

Ήταν η Miriam που αργότερα παντρεύτηκε τον John Caskey. Είχε έρθει με την μικρή της κόρη την Helen, που σήμερα είναι γιαγιά... Οι Ιταλίδες Paola Pellagati, Enrica Fiandra, Brunilde Sismondo Ridgway, η Ljuba Ognenova από την Σόφια, η Lilly Kahil (πρώην σύζυγος του Boutros Boutros Galil και μετά του René Ginouves). Τότε δούλευε για τις άρκτους της Βραυρώνας, αλλά το πιο σπουδαίο της έργο είναι το Μεγάλο Μυθολογικό Λεξικό, το LIMC.

Το ζεύγος Gladys Davidson Weinberg (που μου έμαθε τα γυάλινα του Μουσείου), και οι μεγάλοι Γερμανοί αρχαιολόγοι, όπως οι Ernst Homann-Wedeking (1908-2002) Heinrich Drexler, Hagen Biesanz, Ernst Langlotz (1895-1978), Hans Diepolder (1896-1969), Hans Möbius (1895-1977), Walter-Herwig Schuchhardt (1900-1976). Οι δυο τελευταίοι έψαχναν συγκεκριμένα πλαστικά έργα, που δεν ήταν εύκολο να βρεθούν, γιατί οι αποθήκες των γλυπτών δεν είχαν ακόμη τακτοποιηθεί (θυμάμαι ότι ο H. Moebius γύρευε μια επιτύμβια στήλη με το όνομα *Ποντική*). Συνήθως τα εύρισκα μετά από πολύωρη έρευνα στις αποθήκες και για να με ευχαριστήσει ο Walter-Herwig Schuchhardt με κάλεσε στο Freiburg im Breisgau για να παρακολουθήσω ένα μήνα το μάθημα του στο Πανεπιστήμιο. Έμεινα σε μια γραφική σοφίτα του σπιτιού του και έζησα μια ωραία γερμανική ατμόσφαιρα με την γυναίκα του, που ήταν εξαιρετική πιανίστρια και τα παιδιά του,

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΒΗ ΤΟΥΛΟΥΠΙΑ

που έπαιζαν διάφορα όργανα. Κάποια μέρα μου είπε ο καθηγητής: «Τι κάθεσαι τώρα και ακούς μαθήματα, θα σου δώσω τα χρήματα της υποτροφίας να ταξιδέψεις στις πιο ωραίες πόλεις της Γερμανίας». Πράγμα που έκανα... Στο Wuerzburg συνάντησα και τον Η. Μοebius, που με ξενάγησε στο θαυμάσιο Μουσείο-Παλάτι της εποχής Ροκοκό.

Κάποτε ήρθε και ο Sir John Beazley (1885-1970). Ήταν γεγονός για όλους μας να τον βλέπουμε να δουλεύει στην αποθήκη των αγγείων. Τον συνόδευε πάντα η Εβραία γυναίκα του για να τον προστατεύει. Όταν κάποτε ζήτησε ο Emil Kunze (1901-1994) να τον συναντήσει, του είπαμε να περιμένει στην βιβλιοθήκη. Η Σέμνη με έστειλε να πώ στον Beazley ότι κάτι ήθελε να του δείξει στο γραφείο της, αλλά δεν πρόλαβε να γίνει η συνάντηση και η λαίδη Beazley, υποψιασμένη, ανέβηκε και έγινε έξαλλη που ο άντρας της θα έβλεπε έναν Γερμανό... Αντίθετα, ευπρόσδεκτος ήταν ο μαθητής του, Dietrich von Bothmer (1918-2009), διευθυντής στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης, στον οποίον και επετράπη να κατέβει στα υπόγεια και να συνεργασθεί με τον Beazley.

Μια μέρα με φώναξε η Σέμνη στο γραφείο της και μου συνέστησε ένα νέο, Γερμανό νομίζω, αρχαιολόγο, που ζητούσε να μελετήσει χάλκινα ανδρικά μόρια. Πήγα στη χαλκοθήκη και συγκέντρωσα όσα υπήρχαν, τα τοποθέτησα σε ένα δίσκο, τα σκέπασα με ένα χαρτοβάμβακα και τα πήγα σαν να ήταν ΚΙΣΤΗΣ (Cista Mystica) με κρυφά όργανα λατρείας. Η Σέμνη το διασκέδαζε και προσπαθούσε να μου αποσπάσει κάποια λόγια. Απά-

νησα ότι λυπάμαι που αυτά μόνο σώθηκαν από τόσα μπρούτζινα αγάλματα.

Δεν ξεχνώ ακόμη τις μεγάλες κυρίες της αρχαιολογίας, Margarete Bieber (1879-1978), Gisela Marie Augusta Richter (1882-1972), L.H. Jeffery, Erika Simon, και την τακτική συνεργάτρια από το Γραφείο Δημοσιευμάτων Αθηνά Καλογεροπούλου. Οι Καρούζοι, όχι μόνο τους δέχονταν με χαρά αλλά και τους καλούσαν συχνά για μεσημεριανό φαγητό στο εστιατόριον Πάνθεον, στην οδό Πανεπιστημίου, ή το βράδυ πολύ απλά στο σπίτι τους, με ό,τι ετοίμαζε η αγαπητή τους βοηθός,

Ελένη. Καμιά φορά καλούσαν κι εμένα.

Άλλη τακτική επισκέπτρια και θαυμάστρια του έργου των Καρούζων ήταν η Χριστίνα Σταθάτου, που είχε την ιδέα για την ίδρυση της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Μουσείου και φρόντισε να διατίθενται τα χρήματα του Ιδρύματος Ψύχα για τη δημοσίευση αρχαιολογικών μελετών.

Η Σέμνη πλησίαζε με συμπάθεια τους νέους. Κάποτε, ενώ βρισκόταν

στον επάνω όροφο, και προσπαθούσε να ανοίξει μια προθήκη για να τοποθετήσει ένα αγγείο και δεν τα κατάφερνε, έσπευσε ένας νεαρός επισκέπτης να την βοηθήσει. Ήταν ο Άγγελος Δεληβορριάς, που μόλις είχε τελειώσει το γυμνάσιο. Εκείνη θυμήθηκε ότι τον είχε ξαναδεί και τον ρώτησε αν τον ενδιαφέρει η αρχαιολογία ... έτσι άρχισε μια μεγάλη αγάπη...

Η Βαρβάρα Φιλιππάκη, μαθήτριά του Beazley, δούλεψε πολλά χρόνια με τους Αμερικανούς στην Αρχαία Αγορά και έκανε συγχρόνως πολλές ενέργειες για τον διορισμό των γυναικών στην Υπηρεσία. Πήρε από τους

Η Ε. Τουλούπα στο Μουσείο της Ακρόπολης, το 2013, μπροστά στο χάλκινο Γοργόνειο, που ανακάλυψε στις αποθήκες του ΕΑΜ και πρώτη δημοσίευσε

πρώτους μέρος στον διαγωνισμό και διορίστηκε στη Σάμο. Μετατέθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1961.

Η Λίλα Μαραγκού, φοιτήτρια ακόμη, ήρθε στο Μουσείο το 1959. Την ανακάλυψε η Σέμνη, αφού τα σπίτια τους, στην οδό Αλωπεκής και Μαρασλή, ήταν τόσο κοντά και είχε μάθει από την Ελένη, την βοηθό τους, ότι η οικογένεια Μαραγκού είχε έρθει από την Αμοργό, γιατί το 1950 έκλεισε το παμπάλαιο Γυμνάσιο Αμοργου· έμεναν σε ένα υπόγειο και ότι το ένα κορίτσι τους μελετούσε μέρα-νύχτα σε μια σοφίτα στην ταράτσα της πολυκατοικίας. Την έβλεπαν βέβαια και στα μαθήματα του Καρούζου, στο «Αθήναιον» και στο περίπτερο να αγοράζει τα εβδομαδιαία τεύχη της *Ιστορίας της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης* του Χρήστου Τσουντά. Η Λίλα εργάστηκε κι εκείνη ημερομίσθια σε όλες τις Συλλογές και ιδιαίτερα στα ελεφάντινα από το Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, που επέλεξε τελικά ως θέμα της διατριβής της στο Πανεπιστήμιο του Tuebingen, όπου πήγε το 1963 με υποτροφία του ΙΚΥ και αργότερα της Alexander von Humboldt Stiftung.

Ως γραμματεύς του Καρούζου, μετά τον Ιωκείμ, διορίστηκε η Μαρία Σαββατιανού, η οποία εκδιώχθηκε ως αριστερή από την Χούντα. Η Ντόρα Κιλπάση-Κόνσολα ήταν στο Μουσείο μια εποχή που δεν ήμουν εγώ και έτσι δεν ξέρω με τι ακριβώς ασχολήθηκε. Η Όλγα Τσακατικά νομίζω ότι συνέχισε την αντιγραφή ευρετηρίων. Παντρεύτηκε κάποτε τον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο.

Το ιδιωτικό σχολείο δεν το σταμάτησα, κατά συμβουλή του Καρούζου, που δεν ήταν βέβαιος ότι θα εύρισκε πάντα χρήματα για ημερομίσθια, αλλά δίδασκα τα απογεύματα στις τρεις τελευταίες τάξεις του γυμνασίου. Τότε δεν είχαμε διαφάνειες, ώστε να δείχνω στα παιδιά έργα τέχνης, όμως είχα στο σπίτι μου σχετικά βιβλία που κουβαλούσα στο σχολείο και τα βλέπαμε μετά το μάθημα. Έτσι όταν επισκεφθήκαμε με τους μαθητές μου το Εθνικό Μουσείο, εκείνα έτρεχαν ανάμεσα στους Κούρους και φώναζαν «Κυρία να

αυτά που μας δείξατε». Από τότε κατάλαβα πόσο σημαντικό είναι να προετοιμάζει κανείς τα παιδιά πριν έρθουν στο Μουσείο.

Στην Αρχαιολογική Υπηρεσία υπηρετούσαν τρεις γυναίκες, η Σέμνη Καρούζου, η Ειρήνη Βαρούχα και η Ιωάννα Κωνσταντίνου, οι οποίες είχαν προλάβει να διαγωνισθούν πριν από το 1939, οπότε έγινε ο αποκλεισμός, που κράτησε έως το 1955. Μετά από μακροχρόνιες ενέργειες κάποιων γυναικών αρχαιολόγων άνοιξε ο δρόμος και για μιάς. Έτσι το 1956 διαγωνίστηκαν η Ευαγγελία Πρωτονοταρίου, η Βαρβάρα Φιλιππάκη, η Κάντω Φατούρου και λίγο αργότερα η Αγγελική Ανδρειωμένου. Το 1959 η Όλγα Αλεξανδρή, η Μάντω Οικονομίδου, η Μαρία Σιγανίδου και η Κατερίνα Ρωμηοπούλου.

Εν τω μεταξύ άλλαξαν τα πράγματα στο Υπουργείο. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία, μετά από απόφαση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, υπήχθη στο Υπουργείο Προεδρίας με Υπουργό τον Κωνσταντίνο Τσάτσο και Γενικό Διευθυντή τον Ιωάννη Παπαδημητρίου. Ο καλύτερος Διευθυντής από όλους όσους πέρασαν από το Υπουργείο, μας νοιαζόταν όλους και πίστευε ότι θα αποδίδαμε εάν ήμασταν ευχαριστημένοι.

Με μια νέα αισιοδοξία για τα αρχαιολογικά πράγματα τόλμησα κι εγώ, το 1960, να διαγωνισθώ... έπρεπε να διαβάσω μετά από 10 χρόνια Ιστορία και Αρχαιολογία, και για πρώτη φορά Επιγραφική και Νομισματική. Ήρθα τρίτη, μετά την Φωτεινή Ζαφειροπούλου και την Ντόρα Καράγιωργα. Στον ίδιο διαγωνισμό πέτυχαν ο Χρήστος Ντούμας και ο Γιώργος Παπαθανασόπουλος, ο Κωνσταντίνος Δαβάρας και η Ευγενία Γιούρη. Εγώ, σαν πιο μεγάλη, πήρα την πρωτοβουλία να γνωρισθούμε με όλους τους συναδέλφους για να μη συνεχισθούν οι διαμάχες των παλιότερων. Νομίζω ότι ως ένα σημείο το κατάφερα και έτσι δημιουργήθηκαν φιλίες που κρατούν έως σήμερα. Πριν πάμε στις Εφορείες όπου μας προόριζαν, μείναμε 6 μήνες σε διάφορα Μουσεία, ώστε να εκπαιδευτούν και όσοι δεν είχαν καμιά πείρα.

Για την ιστορία του Μουσείου προσθέτω ότι η Κική Λεμπέση είχε προσληφθεί το θέρος του 1963 για να βοηθήσει την Σέμνη να συνεχίσει την έκθεση των χαλκών και να προετοιμάσει την έκθεση των πήλινων ειδωλίων. Όπως μου είπε, το γραφείο της ήταν στον πρώτο όροφο, όπου και το γραφείο του ζωγράφου Π. Σαραφιανού. Αργότερα πέρασε από το Μουσείο και ο Κωστής Ηλιάκης. Μια άλλη σπουδαία ζωγράφος, που εργάστηκε στο Μουσείο, ήταν η Αίγλη, κόρη του Νικολάου Πλάτωνος από τον πρώτο γάμο του.

Δεν θα σας απασχολήσω για τη θητεία μου στην Κέρκυρα, όπου Έφορος, υπεύθυνος για τα Επτάνησα, ήταν ο Βασίλειος Καλλιπολίτης και έπειτα ο Γεώργιος Δοντάς, ούτε για την μετάθεσή μου στη Θήβα, μετά από τον θάνατο του Ιωάννη Θρεψιάδη. Τότε, η Εφορεία περιελάμβανε τους νομούς Βοιωτίας, Φθιώτιδος και Φωκίδος. Κατά κάποιον τρόπο όμως εξαρτιόμουν από τον Νικόλαο Πλάτωνα, που ήταν Προϊστάμενος της Εφορείας Ακροπόλεως. Θα έπρεπε κάποτε να γράψω για τα τεράστια προβλήματα που είχα με τις ανασκαφές στο Καδμείο και την προστασία των αρχαιοτήτων όλης της περιοχής με ελάχιστα μέσα...

Εν τω μεταξύ, στο Εθνικό Μουσείο, είχαν δημιουργηθεί πολλά προβλήματα με την αναστάτωση που έφερε ο Νόμος για την Τριακονταπενταετία. Το ζεύγος Καρούζου έπρεπε να αποχωρήσει δυστυχώς πριν ολοκληρωθεί το έργο τους. Δεν γινόταν καμιά εξαίρεση, παρόλο που ήταν στενός τους φίλος ο Γεώργιος Παπανδρέου. Διευθυντής του Μουσείου ορίστηκε ο Βασίλειος Καλλιπολίτης. Γρήγορα ήρθε η σύγκρουση... και καθώς δεν υπήρχε άλλος μόνιμος αρχαιολόγος για να αναλάβει κάποιες ευθύνες, αποφασίστηκε να μετατεθώ εγώ στο Εθνικό Μουσείο, αφού ήμουν πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης. Ένα σοβαρό πρόβλημα ανέκυψε, όταν ο Καλλιπολίτης ζήτησε να εγκατασταθεί στο γραφείο του Διευθυντού. Ο Καρούζος είχε ακόμη εκεί βιβλία, χαρτιά και αντικείμενα και έπρεπε να ξεχωρίσει αυτά που του ανήκαν. Η Σέμνη μετακόμισε σε ένα γραφείο του πρώτου ορόφου. Δεν θέλω να θυμάμαι αυτές τις δύσκολες ημέρες. Είχα το

μεγάλο γραφείο, στο βάθος του αριστερού διαδρόμου και εκεί εξυπηρετούσα δικούς μας και ξένους αρχαιολόγους με τα *desiderata* τους και απαντούσα στα γράμματα από το εξωτερικό. Ένα διάστημα βρέθηκα ολομόναχη στο Μουσείο, γιατί το ζεύγος Καλλιπολίτη είχε ένα αυτοκινητιστικό ατύχημα και έμεινε μερικές ημέρες σε Νοσοκομείο. Εκείνες τις ημέρες έσπασαν στα υπόγεια κάποιοι σωλήνες του καλοριφέρ και οι αποθήκες, κυρίως των γλυπτών, πλημμύρισαν. Τηλεφώνησα στην Πυροσβεστική, η οποία με ρώτησε σε τι ύψος είχαν φθάσει τα νερά. Νομίζω ότι είπα 5 εκατοστά. Η απάντηση ήταν ότι δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα παρά αν έφθαναν τα 10 εκατοστά. Με συνεβούλευσαν να αποτανθώ στην Υπηρεσία των βόθρων... Οι υπάλληλοι που ήρθαν δημιούργησαν με τα τρυπάνια κάποιους λάκκους στο μωσαϊκό και από εκεί αναρροφούσαν με σωλήνες το νερό. Στο τέλος πήραμε όλοι σκούπες και δουλέψαμε σκληρά, ώσπου να στεγνώσουμε τα δάπεδα. Στις αποθήκες αυτές δεν υπήρχαν μόνο γλυπτά αλλά και τσουβάλια με ευρήματα, που έφερναν οι αρχαιολόγοι από διάφορες επαρχίες, αφού δεν υπήρχαν ακόμη πολλά επαρχιακά Μουσεία. Μερικά είχαν ακόμη μαζί με τα ευρήματα και χώματα από τις ανασκαφές. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεπεταχθούν από τα τσουβάλια πλήθος μανιτάρια...

Με είσοδο από την οδό Τσοίτσα ήσαν ακόμη δυο Μουσεία, το Επιγραφικό (όπου είναι και σήμερα) με διευθυντή τον Μάρκελλο Μιτσό και βοηθό την Ντίνα Πέπα-Δελμούζου, με καλές σπουδές στην Ιταλία. Το Νομισματικό στεγαζόταν στον πρώτο όροφο της νέας πτέρυγας, με διευθύντρια την Ειρήνη Βαρούχα Χριστοδουλοπούλου και βοηθό την Μάντω Οικονομίδου. Με την Μάντω συναντιόμασταν συχνά στην είσοδο, χαιρετιόμαστε αλλά δεν θυμόμασταν, αν είχαμε ποτέ γνωριστεί. Όσο η Μάντω ανακάλυψε μια φωτογραφία, όπου είμαστε οι δυο μας γύρω στα 10-12 μας χρόνια σε bal masqué στο σπίτι μου.

Στο μεγάλο δωμάτιο, όπου εγκαταστάθηκα, όταν τοποθετήθηκα ως μόνιμη πια επιμελήτρια το 1963, εξυπηρετούσα όσο μπορούσα δικούς μας και ξένους. Τα χάλκινα ήταν όλα περασμένα και σε δελτία και η

έκθεση τους από την Σέμνη, με την βοήθεια και της Κικής Λεμπέση, είχε σχεδόν ολοκληρωθεί. Έτσι μπορούσα να μεταφέρω στους μελετητές τα αντικείμενα που μου ζητούσαν στο γραφείο μου. Σε ένα τραπέζι παρατάσσονταν πότε τα χάλκινα ζωάκια από την Ολυμπία, που δημοσίευε ο Wolf-Dieter Heilmeyer, πότε τα βυζαντινά κοσμήματα από την Συλλογή Σταθάτου που μελετούσε ο J.-P. Sodini, πότε θραύσματα από μεγάλα μέλη αγαλμάτων από την Ολυμπία για τον Peter C. Bol, διάφορα άλλα για την Uta Kron, τον Bernhard Schmalz, τον Ulrich Hausmann και την Hanna Philipp-Koenigs, με την οποία με συνδέει πάντα μια φιλία. Αγαπητή φίλη είχε γίνει και η μουσικολόγος Δέσποινα Μαζαράκη που μελετούσε έναν ιδιότυπο αυλό της Συλλογής Καραπάνου. Πιο απόμακρος ήταν ο Christian Zervos, που δημοσίευσε στα *Cahiers d'Art*, στο *Naissance de la Civilisation en Grèce*, νεολιθικά αγγεία του Εθνικού Μουσείου. Ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε την άδεια να ερευνά στις αποθήκες γλυπτών και τότε είναι που ταύτισε πολλά αντικείμενα, που ανήκαν στην Αρχαία Αγορά, όπου και μεταφέρθηκαν.

Η αλήθεια είναι ότι βοήθησα πολλούς αρχαιολόγους να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους, εγώ, αναλόγως, δεν παρουσίασα παρά λίγα άρθρα, κυρίως για χάλκινα ελάσματα από την Ακρόπολη, που φυλάσσονταν στο Εθνικό Μουσείο. Η Γοργόνα από την Ακρόπολη στο BCH 1969 (την ανακάλυψα στο κάτω μέρος μιας παλιάς μαύρης προθήκης, που είχε ξεμείνει σ' ένα διάδρομο, σήμερα είναι εκτεθειμένη στο Νέο Μουσείο της Ακρόπολης), πόδια από γεωμετρικούς τρίποδες στο περιοδικό *Athenische Mitteilungen* του 1972 και πόδια από αρχαϊκούς τρίποδες που παρουσίασα σε Συμπόσιο στην Ουάσιγκτον το 1988 (*New Perspectives in Early Greek Art*).

Σε μια μικρή έκδοση, σήμερα εξαντλημένη, παρουσιάσαμε με τον Β. Καλλιπολίτη, εγώ τα μικρά και εκείνος τα μεγάλα χαλκά του Εθνικού Μουσείου.

Ένα μικρό μου άρθρο στο ΑΔ 1965 για αρχαία υποδήματα = παπούτσια «καττύματα τυρρηνικά» είχε την πιο μεγάλη επιτυχία, αφού ενδιαφέρθηκαν γι' αυτό γι-ατροί ορθοπεδικοί και κατασκευαστές υποδημάτων...

Ανάμεσα στους επισκέπτες του γραφείου μου παρατήρησα ότι έρχονταν κάποιοι, που δεν ήταν αρχαιολόγοι, κυρίως Γερμανοί, και ζητούσαν να δουν τον αστρολάβο από τα Αντικύθηρα. Το πολύτιμο αυτό όργανο δεν είχε ακόμη καλά συντηρηθεί ούτε μελετηθεί και έπρεπε με πολλή προσοχή να το μεταφέρω από την Χαλκοθήκη στο γραφείο μου. Ρώτησα κάποιον ποιός ήταν ο σκοπός της επισκέψεώς του και μου απάντησε ότι ο αστρολάβος αυτός ήταν τόσο σπουδαίο όργανο, που δεν μπορούσε να είχε κατασκευασθεί παρά από εξωγήνους... αυτό ισχυριζόταν ο Ντένικεν, ο γνωστός παραμυθιάς- συγγραφέας που ήταν πολύ της μόδας τότε. «Αυτό σημαίνει ότι οι εξωγήνοι μιλούσαν ελληνικά, αφού ελληνικό είναι το κείμενο το χαραγμένο πάνω στον αστρολάβο», ρώτησα...

Κατά την δεύτερη θητεία μου στο Εθνικό Μουσείο είχα την τύχη να συνεργασθώ με νέους αρχαιολόγους, που πέτυχαν σε διαγωνισμό του 1966, όπως τον Γιώργο Δεσπίνη, την Καίτη Κώστογλου και την Κική Λεμπέση. Τότε γνώρισα και την μητέρα του Δεσπίνη, τη δασκάλα Πηνελόπη Πρίντζη, μια γλυκειά γυναίκα, της οποίας την προτομή είχε φιλοτεχνήσει ο Χαλεπάς. Ήρθε να μου φέρει ένα δώρο για τον άντρα μου που ήταν τότε φυλακή.

Τον Μάρτιο του '67 ο Καρούζος μπήκε στον Ευαγγελισμό με έμφραγμα, γιατρός του ήταν ο καρδιολόγος Σαμαράς, πατέρας του Αντώνη. Στις 29 Μαρτίου επήλθε ο θάνατος. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους ήρθε η δικτατορία των συνταγματαρχών. Στο Μουσείο έπεσε μια μουγγαμάρα. Τότε διώχτηκαν η γραμματεός Μαρία Σαββατιανού και η γυναίκα του Παπαθανασόπουλου. Τον Απρίλιο του 1969 βρεθήκαμε ο άντρας μου κι εγώ στην Ασφάλεια της οδού Μπουμπουλίνας. Η Λίλα, που τότε μελετούσε στο Μουσείο τα Αλεξανδρινά της Συλλογής Δημητρίου, θυμάται, ότι εκείνο τον καιρό μελετούσε στο γραφείο μου ένας Αμερικανός αρχαιολόγος και πως απόρησε που δεν με βρήκε εκεί, και την ρώτησε, εάν ήξερε πού ήμουν, και, όταν εκείνη του έδειξε το απέναντι κτήριο, αυτός έβαλε τις Φωνές. Εγώ, βγήκα σε δέκα ημέρες μετά από ενέργειες

της Βάνας Χατζημιχάλη στον Δ/ντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Georges Daux και εκείνου στον Πρέσβη της Γαλλίας, ο οποίος πήγε στον Υπουργό Εξωτερικών Πιπινέλη.

Όσο ήμουν στην Ασφάλεια, αρνιόμουν να υπογράψω ο,τιδήποτε, ακόμη και τις καταστάσεις για την πληρωμή των φυλάκων του Μουσείου, που έφθαναν εκεί διαμαρτυρούμενοι.

Ο άντρας μου έμεινε δυο χρόνια σε εξορία και ένα χρόνο στον Κορδαλλό. Το 1972 αποφυλακίστηκε και το 1973 εγώ μετατέθηκα στην Εφορεία Ιωαννίνων. Συνολικά εργάστηκα στο Εθνικό Μουσείο 15 χρόνια. Δεν θέλω να τελειώσω αυτό το χρονικό χωρίς να αναφέρω την μεγαλοσύνη ενός ξένου αρχαιολόγου, του Karl Schefold. Ήταν Γερμανός, αλλά δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας. Ήταν αυτός που με προτροπή του τότε Γενικού Διευθυντή Παπαδημητρίου άρχισε τις ανασκαφές στην Ερέτρια. Αυτός λοιπόν έπεισε τους Ελβετούς αρχαιολόγους να συγκεντρώνουν κάποια χρηματικά ποσά για να βοηθήσουν όσους Έλ-

ληνες αρχαιολόγους είχαν προβλήματα με την Χούντα. Τα χρήματα αυτά τα κατέθετε στην Ελβετική Πρεσβεία, από κει τα έπαιρνε η Σέμνη Καρούζου και τα έδινε στην Αγνή Σακελλαρίου να τα μοιράσει σε όσους είχαν κατά κάποιο τρόπο διωχθεί. Εγώ βέβαια δεν είχα χάσει τη θέση μου, αλλά έπρεπε να συντηρώ τον άντρα μου στην εξορία. Ο Schefold κάτι ήξερε από διωγμούς, αφού είχε γυναίκα Εβραία...

* Κείμενο δύο διαλέξεων της Έβης Τουλούπα στους «Φίλους» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τον Μάιο και τον Δεκέμβριο του 2012.

Οι φωτογραφίες των σελίδων 29, 32, 33, 34, 35 και 41 είναι από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο © Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων

Από τις εργασίες επανεκθέσεως των γλυπτών στο ΕΑΜ (Φωτ. Αρχείο ΕΑΜ)